

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕР

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

LEGAL SCIENCES

Сагыналиева В.Ж., Темирбекова М.Л.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН КОНСТИТУЦИЯГА
ЧЕЙИНКИ ӨНҮГҮҮСҮ**

Сагыналиева В.Ж., Темирбекова М.Л.

ДО КОНСТИТУЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСТАНА

V.Zh. Sagynaliev, M.L. Temirbekova

**DEVELOPMENT OF KYRGYZSTAN BEFORE
THE CONSTITUTION**

УДК: 340.12(075.8)

Макалада Кыргызстандын конституциясынын тарыхы коомдун жана мамлекеттин тарыхынан ажырымсыз байланышта каралып келген феномен катары чагылдырылып, конституциянын түзүлүшү мүнөзү жаңы көрүнүштөр менен коштолуп, учурга жараша социалдык-экономикалык жана саясий карым-катнаштар мамлекеттин функциянын жаралышы (түзүлүшү), башкаруунун формаларынын өзгөрүшү менен шартталып отуурары так белгиленген. Кыргыз эли мамлекетти түзүүдөгү өзгөчөлүгү - көчмөн турмушка түздөн-түз байланыш экендиги, ошондой жашоо мүнөзүнө ылайыкташтырылганы белгиленип кеткен. Кыргыз элинин XX кылымга чейин жазуу түрүндөгү конституциясы болбогонунан байланыштуу, аталган макалада, кыргыз элинде курултай, хан көтөрүү, элдик өзүн-өзү башкаруу сыяктуу конституциялык көрүнүштөрдүн демократиялык жол менен чечилиши, конституция укук-ченемдик акт катары кабыл алынганга чейин эле байкалып келген экендиги чагылдырылган. Макалада кыргыз мамлекетүүлүгүнүн башкача айтканда, конституциялык көрүнүштөр мурдатан эле калыптанып келгендиги, совет мезгилине чейин деле кыргыз элинде конституциялык, тактап айтканда демократиялык идеялардын болгондугун ачып көргөзүп, кыргыз мамлекетинин конституциялык өнүгүүсүнө Россиянын тийгизген чоң таасири кеңири айтылат.

Негизги сөздөр: конституция, конституционализм, демократия, идея, реформа, заманист, демократ, конституциялык укук.

В статье четко раскрывается история конституции, как неотъемлемая часть от истории общества и государства. Описывается этап развития конституционализма, характеризующаяся новыми моментами в социально-экономических и политических отношениях. Одновременно, в статье подчеркиваются особенности государственного развития кыргызского народа на всех своих исторических этапах, которые были обусловлены

специфическими условиями кочевого образа жизни. Кроме того, в названной публикации отмечается, что вплоть до XX века кыргызы не знали писаной конституции. Однако, очевидно, что элементы конституционализма, такие как представительная демократия (курултай), демократические выборы (хан көтөрүү), народное самоуправление сформировались раньше, чем появилась Конституция – как нормативно-правовой акт, то есть фактическое проявление конституционализма имело место раньше, без его нормативного закрепления. Вместе с тем, было бы очевидной методологической ошибкой рассматривать этапы развития государственности кыргызов до второй половины XIX века в рамках конституционного развития. В связи с чем, в названной статье раскрываются вопросы о возникновении первых конституционных, точнее демократических идей кыргызского народа, которые были установлены в результате социального неравенства.

Ключевые слова: конституция, конституционализм, демократия, идея, реформа, заманист, демократ, конституционное право.

The article clearly reveals the history of the constitution as an integral part of the history of society and the state. Describes the stage of development of constitutionalism characterized by new moments in socio – economic and political relations. At the same time, the article emphasizes the peculiarities of the state development of Kyrgyz people at all its historical stages, which were due to the specific conditions of the nomadic lifestyle. Besides, in the named publication it is noted that up to the 20th century the Kyrgyz did not know the written constitution. However, it is obvious that constitutional elements such as representative democracy (Kurultay), democratic elections, peoples self-government were formed before the constitution appeared. Constitution – as a normative legal act that is, the actual manifestation of constitutionalism took place earlier without its normative consolidation. At the same time, it would be an obvious methodological mistake to consider the stages of development of the statehood of the Kyrgyz people until the second half of

the 19th century within the framework constitutional development in this connection the article in question uncovers questions about the emergence of the first constitutional, more precisely democratic ideas of the Kyrgyz people, that were established as a result of social inequality.

Key words: constitution, constitutionalism, democracy, idea, reform, zamanist, democrat, constitutional right.

Дүйнөнүн баардык өлкөлөрүндө конституциянын тарыхы коомдун жана мамлекеттин тарыхынан ажырымсыз байланышта каралып келген феномен. Анткени конституциянын түзүлүш мүнөзү ар бир этапта жаңы көрүнүштөр менен коштолуп, учурга жараша социалдык-экономикалык жана саясий карым-катнаштар мамлекеттин функциянын жаралышы (түзүлүш), башкаруунун формаларынын өзгөрүшү менен шартталып отурат. Бизге белгилүү болгондой тарыхый этаптарда кыргыз эли мамлекетти түзүүдөгү өзгөчөлүгү көчмөн турмушка түздөн-түз байланышып, ошондой жашоо мүнөзүнө ылайыкташтырылган. Кыргыз эли XX кылымга чейин жазуу түрүндөгү конституцияны билишкен эмес. Бирок, бизге белгилүү болгондой курултай, хан көтөрүү, элдик өзүн-өзү башкаруу сыяктуу конституциялык көрүнүштөрдү демократиялык жол менен чечилиши, конституция укук-ченемдик акт катары кабыл алынганга чейин эле байкалып келген. Башкача айтканда, конституциялык көрүнүштөр мурдатан эле калыптанып келген десек жаңылышпайбыз. Ошону менен бирге XIX к. экинчи жарымында кыргыз мамлекетүүлүгүн жана конституциялык өнүгүү жолунун алкагында чогуу кароо чон катачылык болгону маалым.

Батыш өлкөлөрүнүн тарыхындагы конституциялык өнүгүү бул – саясий эволюциядагы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бизге белгилүү болгондой конституция идеология катары башатын XVII-XVIII кылымдардагы либералдык булактардан алат. Бул түздөн-түз Европадагы капитализмдин өнүгүшү менен байланышта болуп, үчүнчү тараптын (биринчи кезекте буржуазия) баштапкы этаптарда абсолютизмге каршы күрөш катары элестетилген.

Кыргызстан конституциялык өнүгүүнүн орбитасына XIX кылымдын экинчи жарымында кошулду. Анткени бул учурду ишенимдүү түрдө конституцияга чейинки мезгил катары карасак туура болот. Себеби XIX кылымдын 50-70-жылдарында кыргыздардын Россиянын курамына кириши (кабыл алынышы) чоң мааниге ээ болгон. Россия империясынын колониялык саясаты-

нын катачылыгына карабастан, Россиянын курамына кошулуу көп уруулуу кыргыз элинин мамлекетти өнүктүрүү жолундагы эң жоопкерчиликтүү кадам болду. Россия империясынын курамына алгачкылардан болуп кошулуу менен бирге жалпы саясий-экономикалык карым-катнаштарды түптөөдө эң жакшы өнүккөн мал чарбаны пайдаланышкан, мындай көрүнүш алар үчүн өтө чоң рол ойногон. Россиянын курамына кошулуунун натыйжасында кыргыз эли өтө чоң саясий процесстерди башынан өткөрүп, бул мезгил азыркы учурдагы изилдөөлөрдө Россиянын конституциянын баштапкы өнүгүш этабы деп эсептелинет.

Россия патриархиялык жана традициялык жашоо шартты көптөгөн убакыттар бою сактап келишкен. Өнүгүү (жанылануу) жана европалашуу жолуна карай болгон тоскоолдукту М.Вебер мындайча аныктайт: "Патриархиялык түзүлүш жана мурдатан бери калыптанып, орус элинин калың катмарына сиңип, ошону менен бирге тамырлашкан диний түшүнүктөр менен диндин элестүү көрүнүштөрү монархияга терең ишенүүчүлүккө алып келген" [1, 6].

Ошентсе да, конституцияга болгон алгачкы талаптар XIX кылымда жарала баштаган деп баса белгилеп кетер элек. Анткени, Россияда так ушул мезгилде конституцияга болгон суроо-талаптар артып, аларга толук түшүнүк бериле баштаган. Ошентсе да, Александрдын учурунда Россияда конституцияга тийиштүү кыйынчылыктар чечилген эмес, бирок ал убакта конституциялык долбоорлор көп түзүлгөн. Биринчи кезекте мамлекетти оңдоо реформасы түздөн-түз белгилүү мамлекеттик ишкер М.М. Сперанскийдин ысымы менен байланыштуу. Ал мындай дейт: "Конституциялык мамлекет болуш үчүн биринчи кезекте укуктук мамлекетти түзүү керек" [2, 464-472].

Конституцияны калыбына келтирүү реформалары тууралуу суроолор XIX кылымдын 50-60-жылдарында өлкөдөгү катаал учурга байланыштуу кайрадан пайда боло баштады. Бул туурасында так, толук маалыматтарды К.Д. Кавалин жана Б.Н. Чичериндин эмгектеринен, А.И. Герцендин публицистикасынын, либералдык төрөлөрдүн катарынан (мисалы: А.И. Левшин, Н.А. Милютин), коомдук кыймылдын жетекчилеринин сөздөрүнөн жана дил баяндарынан (мисалы: А.М. Унковский, А.И. Кошелев, П.П. Семёнов-Тянь-Шаньский) табууга болот [3, 23].

Коомдук чыр-чатактын күчөшүнө себепкер болгон крепостнойлук укук боюнча негизги сууроолор декабристтердин кыймылында орун алган, башкача айтканда, 1825-жылдын декабрь айындагы дворяндык революционерлердин согуш туурасында ачык сүйлөшүлгөнү белгилүү. Декабристтердин программалык иш-кагаздарында өлкөдөгү болгон саясий системаны өзгөртүү боюнча революциялык концепциялар камтылган. Авторитаризмден демократияга өтүү жолунда П.И. Пестельдин «Русская правда» жана Н.М. Муравьевдун конституциясы декабристтердин негизги идеологиялык иш кагаздары катары пайдаланылган.

Баш аламандыкка карабастан, саясий-укуктук ойлор орус элинин демократиялык принциптеринин негизинде мамлекеттик укуктун системасы бир нукта өсүү жолунда болгон. XIX-XX кылымдардын башында дал ушул позицияны белгилүү илимпоз, окумуштуулар - Н.М. Коркунов, Ф.Ф. Кокошкин, С.Я. Муромцев кармашкан.

XX кылымдын башында юридикалык актылар укуктун негизинде мамлекеттик реформалардан түзүлгөн. Бул 1905-жылдын октябрь айынан 1906-жылдын апрелине чейин кабыл алынган. Натыйжада, Россияда монархиялык конституционализм пайда болгон. Буга 1905-жылы 17-октябрында мамлекеттин жаңылануусун калыптандыруу манифести; 1905-жылы 11-декабрындагы өкүмдардын указы; "Государственный Думада" шайлоо абалын өзгөртүү жөнүндө; өкүмдардын 1906-жылдын 20-февралындагы актысы жарыяланып, манифестте уюштуруу иштерин кайрадан кароо жана "Государственный Думада", "Государственный Советте" кеңеш боюнча уюштуруу иштерин өзгөртүү. Жогорку даражалуу өкүмдар Николай Пнин өздүк указы:

"Государственный Советти кайрадан карап чыгуу" болгон. Ал 1906-жылдын 23-апрелинде мамлекеттен негизги закондорун туура деп кабыл алып бекиткен. Ушуга байланыштуу 1906-жылы мамлекеттин негизги мыйзамдары юридикалык жактан күчтүү жана спецификалуу мазмундуу мүнөзгө ээ болгон. Ал эми кайра карап чыгуу тартиби күбөлөндүрүлүп, юридикалык көз карашта булар европанын мамлекеттериндеги конституциянын баштапкы өнүгүш этабына окшошуп кетет.

XIX-XX кылымдарда Россиядагы конституциялык өнүгүү кыргыз элинин турмушуна кандай себептер менен таасирин тийгизди? Эң алгач

1886-жылдын 12-июнунда: "Туркестан чөлкөмүн башкаруу туурасындагы жоболордун" негизинде бекитилген жалпы россиялык көргөзмөдө жаңы административдик аймактык түзүлүштөр төмөнкүчө белгиленген:

1) Башкы башкармачылык: генерал-губернатор, генерал-губернатордун кеңешчиси жана мамлекеттик мүлк башкармасы;

2) Областтык башкармачылык: аскер губернатору, областтык башкарма;

3) Уездик башкармачылык: уездин башчысы, уездик полицмейстер; ал эми шаар бийлиги уездик башчыга же участкалык приставка каратылган.

4) Волостук башкармачылык: волостук башкаруучу, кыргыз айылдарында – старшина, орус айылдарында – пристав [4, 349].

Административдик-аймактык түзүмдүн мындай абалы элдин башкаруу органдары менен байланышын шарттап, бул структуранын конституциялык ченемдерин (нормаларын) түзүүгө ылайыкташтырылган.

Волостук жана айылдык администрацияны жергиликтүү жашоочулар шайлашкан. Айылдык старшиналарды, бийлерди, волостук башкармаларды уездик начальниктердин катышуусу аркылуу алардын мүлктүк абалын кароо менен шайлоо өткөзүшкөн. Туркестан соттук палатасы - жогорку сот органы; ал эми уездерде сот бийлиги - уездик соттордун колунда, волостордо - байлар, казылар чечишкен. Көпчүлүк учурларда кылымдардан бери салтка айланып, урук-уруулук карым-катнашка көнүп калгандыктан, кыргыз эли жаңы тартипке, башка менталитетке даяр эмес болушчу. Ошондуктан, Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч Шамыркан уулу сыяктуу "Замана" агымынын акындарынын чыгармаларында көпчүлүк элдин нааразычылыктары ачык көргөзүлгөн.

Россия өзүнүн экономикалык таасири жана маданий өнүгүүсү менен кыргыздарды өзүнө тартышы негизги жыйынтык болуп эсептелинген, анткени кыргыз жана орус элдеринин пикир алышуусу кыргыз элинин коомдук ойлорунун калыптануусуна алып келгендиктен, идеялык агымдын чөйрөсү пайда болуп, коомдо ар кандай көз-караш жана социалдык группалар түзүлгөн [5, 123].

XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында "Замана" поэзиясынын өкүлдөрү-

нүн чыгармаларында консервативдик жана реакциялык көз караштагы агымдар пайда болгон [6, 65].

"Замана" - акындар кыргыз элинин жашоосунун өзгөрүү учурун акыр заман жакындады - деп чагылдырышып ("Акыр заман", "Тар заман", "Зар заман") жана патриархалдык-уруулук түзүлүштү туура жана эң калыс заман катары сүрөттөп ырдашкан. Алар коомдогу карама-каршылыктарды даана көрүшкөн жана ар кандай кырсыктардын себебин мусулман дининин жана кылымдардан бери келе аткан салт, үрп-адаттардын бузулганынан деп эсептешкен. Көнүп калган жашоонун бузулушун үрп-адат, каада-салттын төмөндөшүн "Акыр замандын" эң алгачкы негизги белгилери катары кабыл алышкан. Алар уруулук-патриархалдык түзүлүштү коомдун өнүгүү, гүлдөө, идеалдуу мезгили дешип, ал эми мындай замандын талкаланышы алар үчүн азаптуу, кайгылуу эле.

Эгерде "Заманчыл" акындар революцияга чейинки мезгилди сүрөттөп, өнүгүүнүн идеаларын ырдап келишсе, ал эми революциядан кийинки учурду демократ акындарыбыз ырларында социалдык-коомдун жетишкендиктерин кубануу менен жар салып, элдин эркиндигин, сөздүн эркиндигин, жакшы жашоонун ээси болгонго, эң негизгиси, бирөөгө көз карандысыз өз жерин иштетүүгө, биригип эмгек кылганга укуктуу болгон элдин турмушун мактап ырдашкан.

Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Жеңижок сыяктуу демократ акындар өзүлөрүнүн ырларында өзүмчүл, эки жүздүү мурунку бийлик ээлерин жана диний ишкерлердин (чала молдолордун) кылык-жоруктарынын сынга алып, жакырчылыктан чыгууга жол бербеген, чындыкты жашырган бай-манаптардан карапайым элди куткарууга аракеттенишкен.

А.Чукубаев айткандай: "Усуль жана джадиддик мектептер аркылуу түзүлгөн - диний жана улуттук идеалар көпчүлүк учурда көчмөн кыргыздардын арасында таркатылып, бай көпөстөрдүн, манаптардын колдоосу менен соода-сатык

өнүккөн кыргыз шаарларында уюштурулуп турган".

Бизге белгилүү болгон ой-пикирлер карангы кыргыз элинин арасында калыптанып калган. Ошондуктан, кыргыз эли граждандык колониялаштыруунун терс көрүнүштөрүнө карабастан (орустардын, казактардын кыргыз жергесине көчүп келип отурукташы) орус элинин курамына кошулуу карапайым эл үчүн чоң жетишкендик, өнүгүү-өсүү болгон десек жаңылышпайбыз. Ошону менен бирге ХХ кылымдын мурдагы салыштырмалуу, кыргыз элинин баш көтөргөн жаштарына орус-тузем мектептеринен, жаңыча медреселерден жетишээрлик билим алууга мүмкүнчүлүк түзүлүп, эл арасында билимдүү адамдар көбөйө баштаган.

Ушул сыяктуу социалдык, саясий, идеологиялык жашоо агымындагы окуялар кыргыз коомун "конституция" деп аталбаса да анын алгачкы элементтерин камтыган жашоо образына кирептер кылып, анын идеалары менен жашоого, эл ичиндеги ар бир адамдын жеке, керт башынын конституциялык укуктарынын сакталышына, адам менен коомдун, мамлекеттин ортосундагы конституциялык мамиленин түптөлүшүнө ыңгайлуу өбөлгөлөр түзүлүп отурду.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.А. Очерки культуры киргизского народа. - Фрунзе, 1946.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. - Л., 1927. - М., 1997.
3. Виноградов В. Токтогул Сатылганов и Киргизские акыны. - М.-Л., 1952.
4. Осмонов Дж. История Кыргызстана. - Б., 2003.
5. Плоских В., Мокрынин В., История кыргызов и Кыргызстана. - Б., 2007. - №9.
6. Таштемиров Д. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу. - Ф., 1958.
7. Чукубаев А.А. Токтогул. Эпоха, жизнь, творчество. - Фрунзе, 1958.
8. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII - XIX вв.). - Ф.: Илим, 1985.

Рецензент: к.ю.н., доцент Кубатов И.К.